

Received: 2024/10/1
Accepted: 2025/1/12
from 87 to 104

**Morteza Ghasemi
Hamed**

Assistant Professor, Department
of Quran and Hadith Sciences,
Faculty of Quran and Hadith,
International University of Islamic
Denominations, Tehran, Iran.
m.ghasemihamed@mazaheb.ac.ir

Rokhsareh Bani Safar

Ph.D. Student in Quran and
Hadith Sciences, Faculty of
Quran and Hadith, International
University of Islamic
Denominations, Tehran, Iran.
(Corresponding Author)
math_1384_ir@yahoo.com

Keywords:

Fudayl ibn Iyad, Islamic education,
rapprochement of religions,
spiritual evolution.

The Pedagogical and Proximity-Based Character of Fudayl ibn Iyad and the Credibility of His Narrations in Sunni and Shia Sources

Abstract

Fudayl ibn Iyad, as a distinguished figure in Islamic history, stands out as a unique model in Islamic thought due to his exceptional combination of scholarly authority in hadith criticism, ethical instruction, and efforts toward sectarian rapprochement. This study focuses on his character and examines his role in moral education, his credibility as a narrator in Sunni and Shia sources, and his influence on the approximation of Islamic sects. Given the contemporary challenges of moral crises, sectarian conflicts, and the urgent need for strengthening Islamic unity, a reexamination of figures such as Fudayl can serve as an inspiration for fostering ethical development and inter-sectarian harmony.

This research is structured around key questions concerning the extent to which Fudayl's ethical teachings are reflected in Islamic tradition, his status in hadith and biographical sources, and his contribution to fostering Muslim unity. Employing a descriptive-analytical methodology, the study first investigates Fudayl's reliability as a narrator, then collects and categorizes his transmitted hadiths from authoritative Sunni and Shia sources, analyzing their frequency in each tradition. Additionally, the study explores selected ethical and unifying traditions in light of classical hadith commentaries.

The findings reveal that Fudayl's teachings, closely aligned with those of Imam Ja'far al-Sadiq (AS), emphasize core ethical principles such as ghibtah (aspirational envy) as a catalyst for personal growth while warning against hasad (destructive envy), reliance on divine providence (tawakkul), and compassion toward others. His substantial presence in authoritative Sunni and Shia sources underscores his significance as both a moral educator and a unifying figure. Furthermore, his teachings and actions—particularly his emphasis on empathy and social justice—offer a valuable framework for mitigating sectarian divisions and reinforcing Muslim solidarity.

شخصیت‌شناسی تربیتی و تقریبی فضیل‌بن‌عیاض و اعتبار روایات او در منابع اهل سنت و شیعه

چکیده

فضیل‌بن‌عیاض، از شخصیت‌های برجسته‌ی تاریخ اسلام، به علت ترکیب بی‌نظیر ویژگی‌های رجالی، تربیتی و تقریبی‌اش، الگویی کم‌نظیر در اندیشه اسلامی به‌شمار می‌رود. پژوهش حاضر ضمن تمرکز بر شخصیت فضیل، به بررسی نقش او در تربیت اخلاقی، اعتبار رجالی‌اش در منابع اهل سنت و شیعه و تأثیر وی بر تقریب مذاهب پرداخته است. در دنیای امروز که با بحران‌های اخلاقی، اختلافات مذهبی و نیاز به تقویت وحدت اسلامی روبه‌رو هستیم، بازخوانی سرگذشت شخصیت‌هایی مانند فضیل می‌تواند الهام‌بخش تلاش‌هایی برای تقویت اخلاق و تقریب مذاهب باشد. پرسش‌های پژوهش بر محور چگونگی بازتاب آموزه‌های تربیتی فضیل، جایگاه او در منابع رجالی و حدیثی و نقش او در تقویت وحدت مسلمانان شکل گرفته است. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی، پس از بررسی رجالی شخصیت فضیل، به جمع‌آوری و دسته‌بندی روایات وی در کتب معتبر حدیثی از نظر فراوانی در منابع شیعه و سنی و نیز تحلیل برخی از روایات تربیتی و تقریبی بر اساس کتب شرح حدیث پرداخته است. یافته‌ها نشان داد، تعالیم فضیل در ارتباط نزدیک با آموزه‌های امام صادق^(ع)، با تأکید بر اصولی مانند غبطه به‌عنوان عامل رشد مثبت فردی در عین پرهیز از حسد، توکل به خداوند و رحمت به مردم نقش، مؤثری در تربیت اخلاقی و اجتماعی دارد. اهتمام به روایاتش در منابع معتبر مذاهب، جایگاه برجسته‌ی او را به‌عنوان یک مربی اخلاقی و وحدت‌بخش روشن می‌سازد، علاوه بر آنکه آموزه‌ها و رفتارهای او مانند تأکیدش بر همدلی و عدالت اجتماعی، بستر مناسبی برای کاهش اختلافات و تقویت اتحاد مسلمانان فراهم می‌کند.

مرتضی قاسمی حامد

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث،
دانشکده قرآن و حدیث، دانشگاه
بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران،
ایران.

m.ghasemihamed@mazaheb.ac.ir

رخساره بنی صفر

دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن
و حدیث، دانشکده قرآن و حدیث،
دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی،
تهران، ایران. (نویسنده‌ی مسئول)

math_1384_ir@yahoo.com

واژگان کلیدی:

فضیل‌بن‌عیاض، تربیت اسلامی،
تقریب مذاهب، تحول معنوی.

۱- بیان مسئله

فضیل‌بن‌عیاض یکی از شخصیت‌های برجسته‌ی تاریخ اسلام است که در ابتدا به‌عنوان فردی با پیشینه‌ای تاریک و رفتارهایی ناپسند شناخته می‌شد و با شنیدن آیه‌ای از قرآن کریم، به تحولی بنیادین دست یافت و مسیری سرشار از زهد، تقوا و تربیت معنوی را آغاز کرد. این دگرگونی او را به الگویی برای تحول درونی و معنوی انسان‌ها و یکی از نمادهای زهد و تقوا در تاریخ اسلام تبدیل کرد.

با وجود جایگاه برجسته‌ی فضیل در تاریخ اسلام، بررسی جامع و تطبیقی شخصیت او از سه دیدگاه رجالی، تربیتی و تقریبی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. شخصیت او از دید رجالی به‌عنوان فردی «ثقه» در هر دو مذهب شیعه و اهل سنت شناخته شده است؛ اما ارزیابی‌های متفاوتی در این باره وجود دارد که نیازمند تحلیل دقیق‌تری است، ضمن آنکه آموزه‌های تربیتی او نیز می‌تواند الگویی غنی برای جوامع معاصر در تقویت اخلاق و معنویت ارائه دهد. از سوی دیگر، پذیرش او در هر دو مذهب نشان‌دهنده‌ی ظرفیت آموزه‌های او در کاهش اختلافات مذهبی و تقویت همبستگی اسلامی است. این پژوهش به دنبال بازخوانی این جنبه‌ها و ارائه‌ی الگویی کاربردی از تعالیم فضیل، تلاش دارد به پرسش‌هایی زیر پاسخ دهد:

- نقش آموزه‌های قرآنی در تحول شخصیت فضیل چیست؟
- جایگاه او در منابع رجالی شیعه و اهل سنت چگونه تحلیل می‌شود؟
- تأثیر آموزه‌های تربیتی او بر جامعه و شاگردانش چه بود؟
- روایات او چه نقشی در تقریب مذاهب و کاهش تنش‌های مذهبی ایفا کرده‌اند؟

در دنیای امروز که با بحران‌های اخلاقی، اختلافات مذهبی و نیاز به تقویت وحدت اسلامی مواجه هستیم، بازخوانی شخصیت‌هایی مانند فضیل‌بن‌عیاض بیش از هر زمان دیگر می‌تواند الهام‌بخش تلاش‌هایی برای تقویت اخلاق و تقریب مذاهب باشد. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر اساس منابع معتبر کتابخانه‌ای، ابتدا جایگاه رجالی فضیل در منابع اهل سنت و شیعه را بررسی می‌کند تا تصویری روشن از اعتبار او در این منابع ارائه شود؛ سپس آموزه‌های اخلاقی و معنوی او تحلیل می‌گردد و تأثیر آن‌ها بر شاگردان و جامعه ارزیابی قرار می‌شود. در نهایت، نقش فضیل در تقریب مذاهب اسلامی و ظرفیت آموزه‌های او در تقویت وحدت اسلامی و کاهش اختلافات مذهبی تحلیل خواهد شد.

۲- پیشینه‌ی پژوهش

مطالعات گوناگونی درباره‌ی فضیل‌بن‌عیاض در حوزه‌های علم رجال، حدیث، تاریخ، عرفان و اخلاق، به بررسی جنبه‌هایی از زندگی او پرداخته‌اند:

۱-۲- فضیل‌بن‌عیاض در منابع رجالی و حدیثی

بخش عمده‌ای از پژوهش‌ها به تحلیل شخصیت فضیل از دیدگاه رجالی و حدیثی اختصاص دارد؛ از جمله در منابع اهل سنت، فضیل به‌عنوان فردی «ثقه» و معتبر شناخته شده است. شمس‌الدین ذهبی در تذکره الحفاظ او را «ثقه کبیرالشأن» و «امامی ربانی» می‌نامد (ذهبی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۸۰). نقل روایات او در صحیح بخاری و صحیح مسلم نیز این اعتبار را تقویت می‌کند. ابن‌حنبل در مسند احمد، از او به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین راویان یاد کرده و احادیث متعددی از فضیل نقل نموده است (ابن‌حنبل، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۱۲). در منابع شیعه نیز، نجاشی در رجال نجاشی، وی را به‌عنوان «ثقه‌ی عامی» معرفی کرده و او را یکی از راویان قابل‌اعتماد دانسته است که از امام جعفر صادق^(ع) روایت نقل نموده است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۱۰). مامقانی در جامع الرجال تأکید دارد که شاگردی فضیل نزد امام جعفر صادق^(ع)، جایگاه او را در میان علمای شیعه ارتقا داده است (مامقانی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۴۸۱).

۲-۲- نقش تاریخی و اجتماعی فضیل

برخی مطالعات تاریخی به تأثیر فضیل بر تحولات اجتماعی و اخلاقی دوران او پرداخته‌اند؛ مانند ابن‌ جوزی در صفة الصفة که فضیل را الگویی در زهد و تقوا معرفی می‌کند و تأکید دارد که او با تحول عمیق خود توانست بر جامعه‌ی زمان خود اثر بگذارد (ابن‌ جوزی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۴۵)؛ و یا ذهبی که در العبر فی خبر من غیر به نقش او در هدایت مردم اشاره می‌کند و او را «حجت خدا» برای مردم زمانش معرفی می‌نماید (ذهبی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۴۲۵). امام محمد غزالی نیز در احیاء علوم‌الدین، با اشاره به احتیاط فضیل در نقل حدیث و تقوای او بیان می‌کند که فضیل حتی در موارد مشکوک، از گفتن «می‌دانم» ابایی نداشت (غزالی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۸۵).

۳-۲- جایگاه فضیل در عرفان و تربیت اخلاقی

فضیل‌بن‌عیاض در آثار عرفانی و اخلاقی نیز به‌عنوان الگویی مهم مطرح شده است؛ مثلاً شیخ فریدالدین عطار در تذکره‌الاولیاء، به داستان تحول فضیل پرداخته و او را نمونه‌ای از تأثیر آیات قرآنی بر تغییر و تکامل معنوی انسان معرفی کرده است. عطار معتقد است که زهد و عبادت فضیل بازتابی عمیق از عشق به خداوند است (عطار، ۱۳۷۸، ص ۱۴۰). عبدالحسین زرین‌کوب نیز در تصوف و ادبیات تصوف، به نقش فضیل در تربیت شاگردانی همچون عبدالله‌بن‌مبارک و سفیان ثوری اشاره می‌کند و او را نقطه‌ی عطفی در زهد و اخلاق اسلامی می‌داند (زرین‌کوب، ۱۳۷۶، ش، ص ۲۱۵).

۴-۲- احادیث و سخنان فضیل در متون تفسیری و حدیثی

در صحیح بخاری و صحیح مسلم احادیث متعددی از فضیل نقل شده است که نشان‌دهنده‌ی جایگاه او در علم حدیث است (بخاری، ۱۴۲۲؛ مسلم، ۱۴۱۵)؛ همچنین تفاسیر طبری و ابن‌ابی‌حاتم بیش از ۵۰ مرتبه به سخنان فضیل اشاره کرده‌اند (طبری، ۳۱۰، ج ۴، ص ۲۳۶). در منابع شیعه نیز، در

بحارالانوار علامه مجلسی، بیش از ۲۰ حدیث از فضیل ذکر شده است که بیشتر آن‌ها به موضوعات اخلاقی و تربیتی پرداخته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸، ص ۱۲۵)؛ همچنین تفاسیری نظیر نورالثقلین و کنزالدقائق از سخنان او بهره برده‌اند (حویزی، ۱۱۱۲، ج ۲، ص ۸۵؛ مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۱۵۶).

۵-۲- مطالعات تطبیقی معاصر درباره‌ی فضیل بن عیاض

جنبه‌های تطبیقی شخصیت فضیل در پژوهش‌های معاصر را می‌توان در این آثار مشاهده کرد: رادمهر در کتاب فضیل بن عیاض، از رهنی تا رهروی، با تأکید بر تصوف ایرانی-اسلامی، به زندگی و افکار و آثار وی می‌پردازد و اهمیت پرداختن به وی را در بدو تأسیس نهضت تصوف قرار داشتند می‌داند (رادمهر، ۱۳۸۳، ص ۵۳). در مقاله‌ای پژوهشی تطبیقی، زهد فضیل بن عیاض با آموزه‌های یانگ‌چو مقایسه و نشان داده شده که زهد در سنت اسلامی ابزاری برای تقرب به خداوند است، درحالی‌که در تائوئیسم، راهی برای هماهنگی با طبیعت محسوب می‌شود (علمی و دیگران، ۱۳۹۷، ص ۷۳-۸۷). ناصری در پژوهشی، با استفاده از الگوی ون لیوون، به تحلیل نقش فضیل در گفتمان عرفانی عطار، به‌عنوان کارگزار اجتماعی منفعل‌ساز مریدان فضیل پرداخته و به معرفت استعلایی و جایگاه معنوی فضیل اشاره کرده است (ناصری، ۱۳۹۶، ص ۲۵۷-۲۷۶).

این پژوهش تلاش می‌کند تا خلأهای موجود در مطالعات پیشین را پر کند و رویکرد تازه‌ای به شخصیت فضیل بن عیاض ارائه دهد. برخلاف تحقیقات گذشته که منابع شیعه و سنی را به‌صورت جداگانه تحلیل کرده‌اند، به آموزه‌های تربیتی فضیل و تأثیر آن‌ها بر تقریب مذاهب اسلامی پرداخته می‌شود؛ همچنین این پژوهش بر آن است تا آموزه‌های فضیل را به‌عنوان الگویی عملی و کاربردی برای تربیت اخلاقی و دینی در جوامع اسلامی معاصر معرفی کند و رفتار زاهدانه وی، به‌ویژه اجتناب از او تعامل با حاکمان عباسی، به‌عنوان یک پیام عمیق تربیتی تحلیل شود و درنهایت، تأثیر آموزه‌های فضیل بر شاگردان و جامعه‌ی دوران او را با تأکید بر ارتباط آن‌ها با آیات قرآنی و احادیث بررسی نماید.

۳- زندگی‌نامه

فضیل بن عیاض، از شخصیت‌های برجسته‌ی تاریخ اسلام، در نیمه‌ی اول قرن دوم هجری، در قریه‌ی فندیین خراسان متولد شد. منابع متقدم مانند کتاب طبقات ابن‌سعد، او را از خاندان یربوع، قبیله‌ای از بنی‌تمیم معرفی کرده‌اند که به شجاعت و هوشمندی شهرت داشتند. این قبیله در نیمه‌ی نخست قرن اول هجری، از حجاز به ایران مهاجرت کردند و در خراسان ساکن شدند. برخی او را ایرانی دانسته‌اند؛ اما نظر غالب این است که وی به علت انتساب به بنی‌تمیم، یک عرب‌الاصل است.

ابن‌سعد اشاره کرده که فضیل از منصور معتمر و دیگران حدیث شنیده و درنهایت، به مکه مهاجرت کرده است، جایی که تا زمان وفات، در سال ۱۸۷ هجری، در آنجا زندگی کرد. اطلاعات اندکی از خانواده‌ی او وجود دارد؛ اما در برخی از منابع، از خواهرش به‌عنوان عابدی زاهد یاد شده

است. فضیل شش یا هفت فرزند داشت که چهار نفر از آنان (علی، محمد، عمر و عبید) در منابع معتبر ذکر شده‌اند. اطلاعات دقیقی درباره‌ی احوال دختران یا همسران او در دست نیست (ابن‌سعد، ۱۴۰۱، ج ۶، ص ۴۳).

فضیل بن عیاض زندگی خود را وقف زهد و عبادت کرد و در سال‌های پایانی عمر در مکه به عبادت و تلاوت قرآن پرداخت. او از هرگونه تعامل با خلفای عباسی خودداری می‌نمود و بر این باور بود که مردانگی در دوری از هواهای نفسانی، بدگویی نکردن درباره‌ی گذشتگان و پرهیز از هم‌نشینی با حاکمان خلاصه می‌شود (اصفهانی، ۱۹۹۵، ج ۸، ص ۱۰۴). فضیل به سبب تلاوت حزین قرآن و خشوع در عبادت، شهره‌ی عام و خاص بود و اطرافیان‌ش را به تأمل و اندیشیدن وادار می‌کرد. او در لحظات پایانی عمر خود، با اندوه از کمبود زاد و توشه برای سفر آخرت سخن گفت (غزالی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۵۱۲). سرانجام فضیل در محرم سال ۱۸۷ قمری درگذشت و زندگی و مرگش الگویی برای زاهدان و عارفان پس از او باقی گذاشت.

با وجود شهرت فضیل بن عیاض به‌عنوان یک محدث و زاهد برجسته، هیچ اثر مکتوبی باقی نمانده است که به‌طور قطعی به او نسبت داده شود. برخی کتاب‌ها مانند رقائق، حجاب الاقطار، عوالی، مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه به او منسوب شده‌اند؛ اما بررسی‌های تاریخی این انتساب‌ها را با تردید جدی روبرو کرده است. کتاب رقائق که در مقدمه‌ی الزهد بیهقی به آن اشاره شده، موضوعاتی همچون زهد و تربیت اخلاقی را در برداشته است؛ اما جزئیات بیشتری درباره‌ی نویسنده یا محتوای آن در منابع وجود ندارد و انتساب آن به فضیل قطعی نیست (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۳۴). حجاب الاقطار نیز از جمله آثار است که به فضیل نسبت داده شده است؛ اما شواهد کافی برای تأیید این انتساب وجود ندارد و ماهیت آن نیز در منابع به‌طور دقیق شرح داده نشده است. دو کتاب مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه نیز در برخی از منابع به امام جعفر صادق^(ع) و در برخی دیگر به فضیل نسبت داده شده‌اند؛ اما اختلاف نظرها و نبود اسناد معتبر، این انتساب را غیرقابل تأیید می‌سازد. شیخ حر عاملی نیز محتوای این کتاب‌ها را مردود دانسته و آن را در تضاد با احادیث متواتر معرفی کرده است. درباره‌ی کتاب عوالی نیز اطلاعات اندکی در دسترس است و برخی محققان مانند رادمهر (۱۴۰۰، ص ۲۱۵) معتقدند که این اثر به مقدسی ابن القیسرانی تعلق دارد و انتساب آن به فضیل ناشی از اشتباه‌های تاریخی است. بررسی منابع نشان می‌دهد که هیچ دلیل قطعی برای انتساب این کتاب‌ها به فضیل بن عیاض وجود ندارد. شخصیت او بیشتر به‌عنوان محدث و معلم زهد شناخته شده و تعالیمش عمدتاً از طریق شاگردان و نقل‌های شفاهی منتقل گردیده است. این موضوع نشان‌دهنده‌ی این است که نقش فضیل، به‌جای نگارش آثار مکتوب، بیشتر در انتقال دانش و تأثیر معنوی بر جامعه نمود داشته است.

۴- جایگاه رجالی، علمی و تربیتی فضیل بن عیاض در منابع اسلامی

۱-۴- شخصیت رجالی فضیل بن عیاض

فضیل بن عیاض در همه‌ی منابع رجالی اهل سنت به‌عنوان فردی ثقه، راست‌گو و از اهل سنت معرفی شده است. ذهبی، رجالی برجسته‌ی اهل سنت، او را «ثقه کبیر الشان» می‌نامد (ذهبی، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۶۸) و نسائی، دیگر عالم رجالی، او را «ثقه المأمون» می‌خواند (حافظ المزی، ۱۴۰۰، ج ۲۳، ص ۲۸۱). اهمیت فضیل در میان اهل سنت به اندازه‌ای است که دو عالم بزرگ حدیث، بخاری و مسلم، از او روایت نقل کرده‌اند. نجاشی در رجال نجاشی، او را «بصری، ثقه و اهل سنت» معرفی می‌کند (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۱۰). تفرشی نیز در نقد الرجال، بر اهل سنت بودن فضیل تأکید دارد (تفرشی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۹). شبستری در الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق^(ع)، او را از حنفی‌مذهب دانسته و به‌عنوان یکی از ائمه‌ی تصوف و حفاظ قرآن معرفی کرده است (شبستری، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۵۷۱). از وحید بهبهانی نقل شده که وی فضیل را شیعه دانسته است؛ اما خویی وی را از اهل سنت می‌داند (خویی، ۱۴۰۹، ج ۱۳، ص ۳۳۱). مامقانی هم وی را شیعه و اهل تقیه دانسته است (مامقانی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۴).

فضیل بن عیاض به علت شخصیت علمی و رجالی خود، جایگاه ممتازی در میان علمای اهل سنت و شیعه دارد. روایت‌های او از تابعینی مانند اعمش، منصور بن معتمر، عطاء بن سائب و دیگران شنیده شده و این روایت‌ها مورد تأیید محدثین برجسته‌ای چون بخاری و مسلم قرار گرفته است. ذهبی در تذکره الحفاظ، او را «ثقه کبیر الشان» و نسائی «ثقه المأمون» توصیف کرده‌اند (ذهبی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۶۴) که این تأییدها نشان از دقت علمی و اخلاقی او در نقل حدیث دارد. امام محمد غزالی نیز درباره‌ی او می‌گوید: «او از جمله فقهای بود که عبارت "می‌دانم" را بیش از "می‌دانم" به کار می‌برد» (غزالی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۸۵)، این سخن نیز نشان‌دهنده‌ی احتیاط شدید فضیل در فقه و نقل حدیث است. احادیث فضیل در منابع معتبر اهل سنت، از جمله صحیح بخاری، صحیح مسلم و سنن ابی داوود ذکر شده است. علمای برجسته‌ای مانند ابن عیینه، ابن مهدی و عجلی او را به‌عنوان یک راوی موثق و دقیق ستوده‌اند. شریک، یکی از بزرگان علم حدیث، فضیل را «حجت خدا برای مردم زمانه‌اش» دانسته و ابن عماد حنبلی نیز او را «امامی ربانی» خوانده است. ذهبی در شذرات الذهب از فضیل با عباراتی چون «ثقه، پارسا و زاهد» یاد کرده و بر جایگاه او در علم حدیث و عمل به آن تأکید نموده است (ذهبی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۲۴۶). در منابع شیعه نیز، شخصیت علمی و رجالی فضیل جایگاه ویژه‌ای دارد. نجاشی از علمای برجسته‌ی رجال شیعه، او را «ثقه‌ی عامی» معرفی کرده و بر وثاقت او در نقل حدیث تأکید نموده است (نجاشی، ۱۳۱۷، ص ۳۱۰). موسوی خویی او را از اصحاب امام جعفر صادق^(ع) دانسته و به نقش او در روایت احادیثی از امام صادق^(ع) اشاره کرده است. این احادیث در منابع شیعی مانند اصول کافی نقل شده و نشان‌دهنده‌ی ارتباط نزدیک او با امام صادق^(ع) و تأثیرپذیری او از آموزه‌های اهل بیت^(ع) است. علمای شیعه همچون مامقانی در تنقیح المقال فی علم الرجال نیز، او را به سبب دقت در نقل حدیث و وفاداری به اصول اخلاقی ستوده‌اند (مامقانی، ۱۳۵۰، ج ۲، ص ۱۴).

۲-۴- شخصیت علمی- تربیتی فضیل

تحول فضیل با لحظه‌ای معنوی آغاز شد. یکی از شب‌ها، هنگامی که فضیل قصد داشت از دیوار خانه‌ای برای انجام گناه بالا برود، آیه‌ای از قرآن به گوش او رسید: «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ...» (حدید: ۱۶). این آیه چنان تأثیر عمیقی بر روح او گذاشت که همان لحظه، از نیت خود دست کشید و در ویرانه‌ای به فکر فرو رفت. او با خود گفت: «آری، اکنون زمان آن است که قلبم برای یاد خدا خاشع شود» (عطار، ۱۳۷۸، ص ۱۴۰؛ زرین کوب، ۱۳۷۶، ص ۲۱۵). این لحظه آغاز راهی جدید در زندگی فضیل بود. روایتی دیگر نیز از تحول او نقل شده است؛ فضیل هنگام راهزنی، با کاروانی روبه‌رو شد که یکی از اعضای آن مشغول تلاوت قرآن بود. شنیدن آیات الهی او را به شدت تحت تأثیر قرار داد و باعث شد که گذشته‌ی خود را کنار بگذارد و مسیری جدید را آغاز کند (رادمهر، ۱۳۸۳، ص ۲۳۰) پس از این واقعه، فضیل تصمیم گرفت به عبادت و اصلاح نفس پردازد. او در همان لحظه راهزنی را ترک کرد، برای بازگرداندن حقوق دیگران تلاش نمود و به‌سوی مکه رفت تا زندگی خود را وقف زهد و تقوا کند (ابن جوزی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۳۷).

فضیل بن عیاض پس از توبه، زندگی خود را وقف کسب دانش، تربیت نفس و تبلیغ اصول اخلاقی و تربیتی اسلام کرد. او ابتدا به کوفه رفت و سپس در مکه سکونت گزید. فضیل زندگی زاهدانه‌ای داشت و از دسترنج خود، با سقایی، امرار معاش می‌کرد. او هرگز هدیه یا مالی از امرا و ثروتمندان نمی‌پذیرفت؛ زیرا به پاکی و حلال بودن مال بسیار اهمیت می‌داد. این رفتار او نشان‌دهنده‌ی تقوا، عزت نفس و حساسیت او نسبت به لقمه‌ی حلال بود (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۰، ص ۲۴۵).

پس از تحول معنوی، فضیل زندگی خود را بر اساس اصول تربیتی و اخلاقی اسلام بنا کرد. این اصول که برگرفته از قرآن، سنت پیامبر^(ص) و آموزه‌های امام جعفر صادق^(ع) بودند، همواره به‌عنوان محورهای تربیتی در سیره او مشهودند:

امید به رحمت الهی: فضیل معتقد بود که هیچ گناهی بزرگ‌تر از رحمت خدا نیست. او به آیه‌ی ذیل استناد می‌کرد: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ...» (زمر: ۵۳). این باور نه تنها به اصلاح خود او کمک کرد، بلکه الهام‌بخش شاگردان و اطرافیانش نیز شد. او تأکید داشت که توبه فرصتی برای نزدیکی به خداوند است و باید از آن استفاده نمود (ابن جوزی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۴۳).

زهد و پرهیز از دنیاطلبی: فضیل به شدت از دنیاطلبی پرهیز می‌کرد و به شاگردانش نیز می‌آموخت که دنیا را وسیله‌ای برای سعادت آخرت بدانند. او به حدیث پیامبر^(ص) اشاره می‌کرد که فرمود: «الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَ جَنَّةُ الْكَافِرِ» (مسلم، ۱۳۹۴، ج ۳، ص ۸۱). و همواره زندگی ساده و زاهدانه‌ای داشت.

احترام به دیگران: حتی در دوران راهزنی، فضیل به اصولی مانند امانت‌داری و احترام به باورهای دیگران پایبند بود. یکی از داستان‌های معروف او مربوط به مردی است که اموال خود را به امانت

نزد فضیل گذاشت. فضیل به او گفت: «تو به من گمان نیک برده‌ای. من نیز باید به گمان نیک تو احترام بگذارم.» این اخلاق او حتی در دوران پیش از توبه نیز مشهود بود (عطار، ۱۳۷۸، ص ۱۴۰). حلال‌خواری و پرهیز از طمع: فضیل پس از توبه، از مال دنیا و هدایا به شدت پرهیز می‌کرد. او هدایای امرا و ثروتمندان را نمی‌پذیرفت و می‌گفت: «هیچ لقمه‌ای وارد بدنم نخواهد شد مگر آنکه مطمئن باشم پاک و حلال است» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴، ص ۲۱۵). او تأکید داشت که پاک‌ی رزق، نقش اساسی در تربیت نفس دارد: «يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ» (مؤمنون: ۵۱).

۳-۴- تأثیر آموزه‌های امام جعفر صادق^(ع) بر فضیل

آموزه‌های امام صادق^(ع) تأثیر عمیقی بر شخصیت و مسیر زندگی فضیل بن عیاض داشت و او را از فردی بدنام به الگویی برجسته در زهد، تقوا و تربیت اسلامی تبدیل کرد. این تغییر به‌ویژه در جنبه‌های معنوی و اخلاقی زندگی فضیل آشکار است. امام صادق^(ع) با تأکید بر اصول تربیتی و اخلاقی همچون توبه، زهد، قناعت و دعوت به دین از طریق عمل، مسیر زندگی فضیل را به‌کلی دگرگون ساختند.

آموزه‌ی توبه یکی از اساسی‌ترین تعالیمی بود که بر فضیل تأثیر گذاشت. امام صادق^(ع) در این باره می‌فرماید: «التَّوْبَةُ تُغْسِلُ الدُّنُوبَ كَمَا يَغْسِلُ الْمَاءُ الدَّنَسَ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۳۷). این دیدگاه که توبه می‌تواند آغازی برای پاک‌ی و بازسازی باشد، نقطه‌ی شروع تحولی عمیق در زندگی فضیل شد. او با عمل به این آموزه، نه تنها خود را تغییر داد، بلکه به دیگران نیز آموخت که بازگشت به خداوند نخستین گام در مسیر سعادت است (ابن جوزی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۴۳). زهد و قناعت نیز از دیگر آموزه‌های امام صادق^(ع) بود که در زندگی فضیل نمود پیدا کرد. امام در حدیثی می‌فرماید: «مَنْ اقْتَصَرَ عَلَى بُلْعَةِ الْكُفَّافِ آدَاهُ إِلَى الرَّاحَةِ وَتَبَوَّأَ حَفْصَ الدَّعَاةِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۳۸). فضیل با پیروی از این تعالیم، به زندگی ساده و زاهدانه روی آورد. او نه تنها از تجمع ثروت و رفاه اجتناب می‌کرد، بلکه این ارزش را به شاگردان خود نیز منتقل می‌ساخت. ملاصدرا مازندرانی در شرح الکافی، زهد فضیل را انعکاسی از تعالیم امام صادق^(ع) می‌داند و بیان می‌کند که این آموزه‌ها فضیل را به الگویی زاهدانه تبدیل کردند (ملاصدرا، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۲۵). دعوت به دین از طریق عمل نیز یکی دیگر از اصول تربیتی امام صادق^(ع) بود که فضیل به آن پایبند بود. امام در این باره می‌فرماید: «كُونُوا دُعَاةً لِلنَّاسِ بِغَيْرِ اَلْسِنَتِكُمْ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۲). فضیل این آموزه را با رفتار و اخلاق خود به نمایش گذاشت و به جای نصیحت لفظی، با عمل به اصول دینی، الگویی برای دیگران شد. علامه مجلسی نیز در بحارالانوار نقل می‌کند که فضیل با اخلاص و زهد خود، دیگران را به سوی دین جذب می‌کرد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸، ص ۱۲۵). یکی دیگر از تأثیرات بارز امام صادق^(ع) بر فضیل تقویت فضایل اخلاقی در او بود. فضیل حدیثی از امام نقل کرده است که می‌گوید: «إِنَّ الْمُؤْمِنَ يَغِيْطُ وَ لَا يَخْسُدُ وَ اَلْمُنَافِقُ يَخْسُدُ وَ لَا يَغِيْطُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۳۵). فضیل این آموزه را در زندگی خود عملی نمود و به شاگردانش

نیز آموزش داد که به جای حسادت، به موفقیت دیگران غبطه بخورند. ملاصدرا در شرح این روایت بیان می‌کند که این تعلیمات شخصیت فضیل را به نمونه‌ای از انسان کامل و متعالی تبدیل کرد (ملاصدرا، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۱۸۳).

همچنین فضیل تحت تعلیم بزرگانی مانند ابوحنیفه، عطاء بن سائب، وهیب بن الورد قرشی و نعمان بن ثابت قرار گرفت و خود شاگردانی برجسته مانند عبدالله بن مبارک، سفیان ثوری، محمد بن ادریس شافعی و ابوالحسن مسدد بن مسرهد اسدی تربیت کرد. این شاگردان آموزه‌های او را به نسل‌های بعد انتقال دادند و نقش مهمی در گسترش اخلاق و معارف اسلامی ایفا کردند (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۲۶۴).

آموزه‌های تربیتی فضیل بن عیاض نظیر زهد، پرهیز از دنیا طلبی، امید به رحمت الهی و تأکید بر توبه، نشان‌دهنده تأثیر عمیق آموزه‌های قرآنی بر شکل‌گیری شخصیت اوست. این آموزه‌ها نه تنها در تحول معنوی او مؤثر بودند، بلکه شاگردان و جامعه‌ی آن زمان نیز از این اصول بهره‌مند شدند. فضیل تأکید داشت که هر که به تربیت دیگران بپردازد، نخست باید خود را تربیت کند. این رویکرد نشان‌دهنده درک عمیق او از اولویت اصلاح فردی پیش از اصلاح اجتماعی است. در شرایط کنونی، این آموزه‌ها می‌توانند الگوی مؤثری برای تربیت اخلاقی و اجتماعی در جوامع معاصر باشند.

۴-۴- تأثیر معنوی فضیل بر تربیت اخلاقی و دینی شاگردان

فضیل بن عیاض علاوه بر اصلاح خود، تأثیر عمیقی بر تربیت اخلاقی و دینی شاگردانش داشت. ابراهیم اشعث، یکی از شاگردان او، از اخلاص و عمق معنویت فضیل سخن می‌گوید و تأکید دارد که یاد خدا و تدبیر در آیات قرآن او را چنان متأثر می‌کرد که دیگران نیز تحت تأثیر قرار می‌گرفتند (ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۵، ج ۸، ص ۱۰۷). عبدالله بن مبارک نیز او را به‌عنوان شخصیتی گرامی و بی‌نظیر ستوده است. ذهبی و ابن‌کثیر از فضیل به‌عنوان امامی الهی، عابد و زاهد یاد کرده‌اند که در عبادات پیشگام و الگویی برجسته بود (ذهبی، ۱۳۹۷، ج ۸، ص ۴۳۸؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۰، ص ۱۹۸). فضیل آموزه‌های تربیتی خود را به شاگردانش منتقل می‌کرد و بر زهد، تقوا و استفاده از دنیا به‌عنوان ابزاری برای آخرت تأکید داشت. او بر اساس آیه‌ی «وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ» (آل‌عمران: ۱۸۵)، به شاگردان خود می‌آموخت که دنیا هدف نهایی نیست. او زهد را کلید تقوا و تقوا را راه نجات از فتنه‌ها می‌دانست و بر لزوم تربیت نفس پیش از تربیت دیگران تأکید می‌کرد (ابونعیم اصفهانی، ج ۸، ص ۸۵؛ احمد بن حنبل، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۱۲). دعوت به توبه و امیدواری به رحمت الهی از دیگر آموزه‌های فضیل بود و به آیه‌ی «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ...» (زمر: ۵۳) استناد می‌کرد.

۵- احادیث و سخنان تربیتی و تقریبی فضیل بن عیاض

در معتبرترین منابع حدیثی و تفسیری اهل سنت و شیعه، احادیث و سخنان فضیل بن عیاض جایگاه ویژه‌ای دارند. در صحیح بخاری و صحیح مسلم در مجموع، پنج حدیث از فضیل نقل شده است؛ همچنین در چهار کتاب معتبر دیگر اهل سنت یعنی سنن ترمذی، سنن نسائی، سنن ابن ماجه و سنن ابی داود، بیش از ۲۰ روایت از او به چشم می‌خورد. در منابع دیگری مانند مسند احمد بن حنبل، بیش از ۳۰ روایت و در معجم الکبیر طبرانی بیش از ۵۰ حدیث به فضیل نسبت داده شده است. این احادیث حتی در تفاسیر مشهور اهل سنت نیز حضور دارند، به طوری که در تفسیر طبری و تفسیر ابن ابی حاتم، بیش از ۵۰ مرتبه به احادیث و سخنان فضیل اشاره شده است. این حجم از ارجاعات نشان‌دهنده جایگاه برجسته‌ی فضیل نزد علمای اهل سنت است.

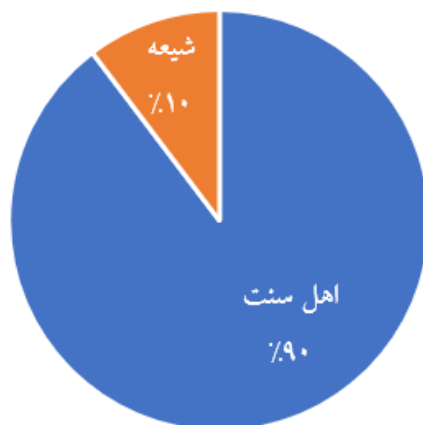
در منابع شیعه، فضیل به عنوان یک راوی ثقه شناخته شده است؛ اما تعداد احادیث نقل شده از او کمتر است. در اصول کافی پنج حدیث و در من لا یحضره الفقیه تنها یک حدیث از فضیل نقل گشته است. سایر منابع شیعی مانند تفسیر قمی، خصال، عیون الاخبار، علل الشرایع، الاختصاص، الاحتجاج و مهج الدعوات، هر کدام تنها یک روایت از فضیل نقل کرده‌اند. بیشترین تعداد روایات در کتب شیعه مربوط به بحارالانوار است که در مجموع، بیش از ۲۰ روایت از فضیل در آن آمده است. این تفاوت در تعداد روایات میان منابع اهل سنت و شیعه نشان‌دهنده گستردگی ارجاعات به فضیل در سنت حدیثی اهل سنت و محدودیت نسبی آن در منابع شیعه است. این ده کتاب بیشترین احادیث و سخنان را از فضیل را نقل کرده‌اند:

جدول شماره ۱. احادیث فضیل بن عیاض در ده کتاب شیعه و سنی (بیشترین روایات وارد)

نام کتاب	نویسنده	مذهب	تعداد احادیث وارد از فضیل
شعب الایمان	احمد بن حسین بیهقی (۴۸۵ ق)	اهل سنت	۱۵۶ مورد
حلیه الاولیا و صیقات الاصفیا	ابونعیم اصفهانی (۴۳۰ ق)	اهل سنت	۱۳۰ مورد
معجم الکبیر	سلیمان بن احمد طبرانی (۳۶۰ ق)	اهل سنت	۵۰ مورد
تفسیر الطبری	محمد بن جریر طبری (۳۱۰ ق)	اهل سنت	۳۱ مورد
مسند احمد بن حنبل	أبو عبدالله أحمد بن محمد بن حنبل (۲۴۱ ق)	اهل سنت	۳۰ مورد
مسند البزار	احمد بن عمرو بن عبدالخالق عتکی (۲۹۲ ق)	اهل سنت	۲۸ مورد
صحیح ابن حبان	ابو حاتم محمد بن حبان بن احمد بن حبان (۳۵۴ ق)	اهل سنت	۲۶ مورد
مسند ابوی علی موصلی	احمد بن علی بن مثنی تمیمی (۳۰۷ ق)	اهل سنت	۲۳ مورد
مصنف ابن ابی شیبه	ابوبکر عبدالله بن محمد بن ابراهیم کوفی (۲۳۵ ق)	اهل سنت	۲۲ مورد
سنن الکبری	ابوبکر احمد بن حسین بیهقی (۴۵۸ ق)	اهل سنت	۱۹ مورد
بحارالانوار	محمد باقر بن محمد تقی مجلسی (۱۱۱۰ ق)	شیعه	۲۱ مورد
وسائل الشیعه	محمد بن حسن بن علی (۱۱۰۴ ق)	شیعه	۹ مورد

تعداد احادیث وارد از فضیل	مذهب	نویسنده	نام کتاب
۸ مورد	شیعه	سید هاشم بحرانی (۱۱۰۹ ق)	البرهان
۶ مورد	شیعه	ملاً محمد بن مرتضی بن محمود کاشانی (۱۰۹۱ ق)	الوافی
۵ مورد	شیعه	میرزا حسین نوری (۱۳۲۰ ق)	مستدرک الوسائل
۵ مورد	شیعه	عبدعلی بن جمعه حویزی (۱۱۱۲ ق)	نورالتقلین
۴ مورد	شیعه	میرزا محمد قمی مشهدی (۱۱۲۵ ق)	کنزالدقائق
۳ مورد	شیعه	شیخ صدوق (۳۸۱ ق)	معانی الاخبار
۳ مورد	شیعه	عبدالله بحرانی اصفهانی (۱۱۴۸ ق)	عوالم العلوم
۲ مورد	شیعه	محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (۳۲۰ ق)	تفسیر عیاشی

در نمودار زیر نسبت احادیث و سخنان ذکر شده از فضیل در کتب شیعه و سنی آمده است.

نمودار شماره ۱. نسبت احادیث تربیتی و تقریبی فضیل بن عیاض در ده کتاب شیعه و سنی (بیشترین روایات وارد)

غیر از موارد یاد شده، در کتب زیدیه و اباضیه همچون الامالی الخمیسه، مناقب امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب و مسند الربیع نیز، بیش از ۴۰ حدیث منسوب به فضیل وجود دارد. با توجه به مذهب فضیل طبیعی است که در کتب اهل سنت بیشتر به این شخصیت پرداخته شده باشد؛ اما همین که در مهم ترین کتب سایر مذاهب اسلامی همچون شیعه امامیه، زیدیه و حتی اباضیه احادیثی از وی وجود دارد، نشان دهنده مقبولیت و میزان اعتبار او است. بر اساس این، می توان گفت که فضیل نقطه ی وصل همه ی مذاهب اسلامی است و به عنوان یکی از حلقه های وحدت می توان از او یاد کرد. همان گونه که در بخش های پیشین اشاره شد، همه ی مذاهب اسلامی حساسیت بالایی نسبت به محدثان داشته و معمولاً مذهب راوی را یکی از معیارهای بررسی خود قرار داده اند؛ اما این

اصل درباره‌ی فضیل وجود ندارد و همه‌ی علمای علم رجال و سایر علما نیز وی را مورد تأیید و توثیق قرار داده‌اند.

۱-۵- حدیث درباره‌ی غبطه و حسد

«عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُنْقَرِيِّ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ عِيَاضٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ الْمُؤْمِنَ يَغِيظُ وَلَا يَحْسُدُ وَالْمُنَافِقُ يَحْسُدُ وَلَا يَغِيظُ» (کلینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۳۵). فضیل بن عیاض از امام صادق^(ع) نقل می‌کند که مؤمن غبطه می‌برد؛ اما حسد نمی‌ورزد، درحالی‌که منافق حسد می‌برد و غبطه نمی‌خورد. این حدیث تفاوت میان اخلاق مؤمن و منافق را آشکار می‌کند و آموزه‌ای بنیادین برای تربیت اخلاقی و اجتماعی ارائه می‌دهد. علامه مجلسی در مرآة العقول، غبطه را تمایلی مثبت برای دستیابی به کمالات و فضایل بدون آرزوی زوال نعمت دیگران می‌داند و آن را صفتی سازنده معرفی می‌کند که انگیزه‌ای برای رشد فردی و احترام به موفقیت دیگران ایجاد می‌سازد (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۵). در مقابل، حسد که در ضعف اخلاقی ریشه دارد، انسان را به نفرت و تلاش برای نابودی دیگران سوق می‌دهد. ملاصدرا مازندرانی نیز غبطه را نشانه‌ی ایمان عمیق و سلامت روحی مؤمن معرفی می‌کند و حسد را عاملی برای کینه‌ورزی و تفرقه می‌داند که جامعه را از اتحاد دور می‌سازد (ملاصدرا، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۲۰). این روایت از دیدگاه تربیتی، بر پرورش صفات مثبتی مانند انگیزه، همدلی و تلاش برای رشد فردی و اجتماعی تأکید دارد؛ همچنین نکوهش حسد، به‌عنوان صفتی ویرانگر، به کاهش تنش‌ها و افزایش همدلی میان افراد کمک می‌کند. این اصول اخلاقی پایه‌های جامعه‌ای سالم و همدل را تقویت می‌نمایند. از دیدگاه تقریب مذاهب اسلامی نیز، این حدیث تأثیر بسزایی دارد. تأکید بر غبطه و پرهیز از حسد مسلمانان را به احترام متقابل و پذیرش تفاوت‌ها دعوت می‌کند.

۲-۵- حدیث درباره‌ی مسئولیت در اسلام و جاهلیت

«عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْجَوْهَرِيِّ عَنِ الْمُنْقَرِيِّ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ عِيَاضٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الرَّجُلِ يَحْسِنُ فِي الْإِسْلَامِ أَيُّوَاحِدٍ مِمَّا عَمِلَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَقَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ مَنْ أَحْسَنَ فِي الْإِسْلَامِ لَمْ يُوَاحِدْ مِمَّا عَمِلَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ» (مجلسی، ۱۳۳۵، ج ۶۸، ص ۱۱۳). فضیل بن عیاض از امام صادق^(ع) نقل می‌کند که اگر کسی در اسلام به نیکی عمل نماید، به اعمال جاهلیت خود مؤاخذه نمی‌شود. این روایت یکی از اصول اساسی تربیت اسلامی و عدالت الهی را بیان می‌کند؛ یعنی ارزیابی انسان‌ها بر اساس تحول معنوی و اعمال آگاهانه‌ی پس از پذیرش اسلام صورت می‌گیرد. علامه مجلسی در مرآة العقول تأکید دارد که این حدیث رحمت و عدالت خداوند را نمایان می‌سازد و اسلام با پاک کردن گناهان گذشته، فرصتی برای بازسازی اخلاقی و معنوی فراهم می‌آورد. او احسان را به معنای تعهد به اصول دینی و تغییر بنیادین در رفتار معرفی می‌کند که فضایی برای بازگشت انسان به مسیر تعالی ایجاد می‌نماید (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۵۴). ملاصدرا مازندرانی نیز این روایت را نشان‌دهنده‌ی اهمیت آگاهی

و نیت در اسلام می‌داند و می‌گوید، دوران جاهلیت به علت نبود شناخت از تعالیم الهی، مورد بخشش خداوند قرار می‌گیرد. این اصل عدالت الهی را در قضاوت بر پایه‌ی آگاهی و نیت برجسته می‌کند (ملاصدرا، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۲۱۰). این روایت سه پیام تربیتی اصلی دارد: نخست، امید به آینده‌ی روشن‌تر با پاک شدن گناهان گذشته؛ دوم، تشویق به احسان به‌عنوان اعمال آگاهانه و خالصانه؛ و سوم، عدالت الهی که الگویی برای رفتار اجتماعی ارائه می‌دهد. از دیدگاه تقریب مذاهب، این حدیث با تأکید بر احسان و بخشش، مسلمانان را به جای تمرکز بر اختلافات گذشته، به تقویت روابط و ایجاد وحدت دعوت می‌کند. این آموزه راهی برای کاهش تنش‌ها و تقویت همبستگی میان مسلمانان فراهم می‌آورد.

۵-۳- حدیث درباره‌ی بغیل و شحیح

«سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ الْمَنْقَرِيُّ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ عِيَاضٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أُنْذِرِي مَنْ الشَّحِيحُ؟» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۵۴). فضیل بن عیاض گوید: امام صادق^(ع) از من پرسید: آیا می‌دانی شحیح کیست؟ پاسخ دادم: شخص بغیل. امام فرمود: شحیح بیشتر از بغیل است؛ بغیل از بخشیدن آنچه دارد خودداری می‌کند؛ اما شحیح نه تنها نسبت به دارایی خود، بلکه نسبت به دارایی دیگران نیز حسادت دارد. امام صادق^(ع) در بیانی دقیق و تربیتی، تفاوت میان دو صفت اخلاقی ناپسند بخل و شح را تبیین می‌فرماید:

«الشَّحِيحُ أَشَدُّ مِنَ الْبَغِيلِ؛ إِنَّ الْبَغِيلَ يَبْخُلُ بِمَا فِي يَدَيْهِ، وَ إِنَّ الشَّحِيحَ يَشْحُ بِمَا فِي أَيْدِي النَّاسِ وَ عَلَى مَا فِي يَدَيْهِ» (همان). امام صادق^(ع) در این حدیث، تفاوت میان بخل و شح را می‌فرماید و شح را به‌عنوان صفتی ویرانگرتر از بخل معرفی می‌کند. بخل حالتی است که در آن، فرد از بخشش دارایی‌های خود خودداری می‌نماید و تأثیر آن محدود به دارایی‌های شخصی اوست. علامه مجلسی در مرآة العقول تأکید دارد که بخل گرچه ناپسند است؛ اما قابل اصلاح است و با حسادت عمیق همراه نیست (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۶۵). در مقابل، شح صفتی عمیق‌تر و ویرانگرتر است. ملاصدرا مازندران‌ی شح را «حسادت عملی» می‌نامد که نه تنها فرد را از بخشش اموال خود باز می‌دارد، بلکه او را به آرزوی زوال دارایی‌های دیگران سوق می‌دهد. او شح را نتیجه‌ی حرص و نداشتن ایمان به عدالت الهی می‌داند که به بی‌اعتمادی و تضعیف روابط اجتماعی منجر می‌شود (ملاصدرا، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۸۰). این روایت از دیدگاه تربیتی، به شناخت صفات ناپسند اخلاقی و تأمل در رفتارهای فردی کمک می‌کند. امام صادق^(ع) با برجسته کردن سخاوت به‌عنوان ضد بخل و شح، انسان‌ها را به دوری از حرص و طمع و پذیرش قناعت دعوت می‌نماید. این رویکرد باعث تقویت اعتماد، کاهش تنش‌های اجتماعی و افزایش همبستگی در جامعه می‌شود. در زمینه‌ی تقریب مذاهب اسلامی، این حدیث با تأکید بر سخاوت و دوری از شح، مسلمانان را به همکاری و همدلی در مسائل اجتماعی و مذهبی ترغیب می‌کند. روحیه‌ی بخشش و سخاوت به ایجاد اعتماد و کاهش تعصبات میان مسلمانان کمک می‌نماید و زمینه را برای تقویت وحدت فراهم می‌کند. این روایت الگویی اخلاقی برای تربیت فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد و بر توسعه‌ی فضایل انسانی

مانند سخاوت و همدلی تأکید دارد.

۴-۵- حدیث درباره‌ی توکل به خدا

«فُضِّلُ بِنِ عِيَاضٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ، عَنِ جَرِيرٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ انْقَطَعَ إِلَى اللَّهِ كَفَاهُ اللَّهُ كُلَّ مَثْوَنَةٍ» (نسائی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۱۱۲). فضیل از پیامبر^(ص) نقل می‌کند که ایشان فرمود: هر که به خدا توکل کند، خداوند او را کفایت خواهد کرد. این حدیث یکی از اصول اساسی ایمان اسلامی را بیان می‌کند: توکل به خداوند و اعتماد کامل به کفایت او. این حدیث مفهوم «انقطاع» را به معنای بریدن از وابستگی‌های دنیوی و اتکا به خداوند توضیح می‌دهد. علامه مجلسی در مرآة العقول، توکل را یکی از ستون‌های تربیت دینی می‌داند که انسان را از اضطراب و نگرانی رها می‌کند و به آرامش روحی می‌رساند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۲۵). ملاصدرا نیز در شرح اصول کافی، توکل را فضیلتی اخلاقی معرفی می‌نماید که انسان را از اسارت مادیات آزاد می‌کند و به سوی اهداف عالی‌تر هدایت می‌نماید. او تأکید دارد که توکل رابطه‌ی انسان با خداوند را تقویت می‌کند و به فرد کمک می‌نماید تا به حکمت الهی اعتماد کند (ملاصدرا، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۸۳). این حدیث از دیدگاه تربیتی، انسان را به کاهش وابستگی به دنیا، تقویت ایمان و تلاش و کوشش دعوت می‌نماید. توکل به خداوند علاوه بر کاهش اضطراب‌ها، آرامش درونی را به ارمغان می‌آورد و فرد را به انجام مسئولیت‌های انسانی هدایت می‌کند. در بُعد اجتماعی، تأکید بر توکل به عنوان یک اصل مشترک میان مسلمانان می‌تواند به همبستگی و اتحاد کمک نماید و به کاهش اختلافات و افزایش همدلی میان جوامع اسلامی منجر شود.

۵-۵- حدیث درباره‌ی رحمت بر مردم

«فُضِّلُ بِنِ عِيَاضٍ، عَنِ زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ، عَنِ جَرِيرٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ لَا يَرْحَمُ النَّاسَ لَا يَرْحَمُهُ اللَّهُ» (مسلم، ۱۳۹۴، ج ۳، ص ۷۵). فضیل با چند واسطه از پیامبر اکرم^(ص) نقل می‌کند که ایشان فرمود: کسی که به مردم ترحم نکند، خداوند نیز به او رحم نخواهد کرد. این روایت انسان‌ها را به گسترش همدلی، محبت و بخشش در روابط فردی و اجتماعی دعوت می‌کند. علامه مجلسی در مرآة العقول، این حدیث را به عنوان پیوندی میان رفتار فردی و اجتماعی تفسیر می‌نماید و رحمت را نشانه‌ای از نزدیکی انسان به خداوند معرفی می‌کند. او می‌گوید، انسانی که به دیگران محبت می‌نماید، در واقع پیوند خود را با خداوند تقویت می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۱۹۰). ملاصدرا مازندرانی نیز رحمت را یکی از ارکان اساسی تربیت اسلامی می‌داند و معتقد است که این صفت موجب تقویت روابط انسانی، فاصله گرفتن از خودخواهی و افزایش انسجام اجتماعی می‌شود (ملاصدرا، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۲۱۲). این روایت تأثیرات تربیتی عمیقی دارد؛ نخست، انسان‌ها را به پرورش صفت همدلی و محبت در خود دعوت می‌کند. رحمت فرد را از خودخواهی و غرور دور می‌سازد و به سوی تقویت روابط انسانی سوق می‌دهد؛ دوم، این حدیث به تقویت مفهوم عدالت اجتماعی کمک می‌کند؛ زیرا رحمت انسان را به درک مشکلات دیگران و تلاش برای

کمک به آن‌ها ترغیب می‌نماید؛ همچنین این روایت تأکید دارد که مهربانی به دیگران نه تنها در زندگی دنیوی، بلکه در ارتباط با خداوند نیز تأثیرگذار است. از دید تقریب مذاهب اسلامی، این حدیث نقش مهمی در کاهش تنش‌ها و تعصبات مذهبی ایفا می‌کند. تأکید بر رحمت به‌عنوان یک اصل مشترک، مسلمانان را به همبستگی و همکاری دعوت می‌نماید و می‌تواند به‌عنوان پلی برای گفت‌وگو میان مذاهب مختلف عمل کند. این روایت به مسلمانان یادآوری می‌نماید که مهربانی و ترحم نه تنها در روابط فردی، بلکه در سطح امت اسلامی ضروری است و ابزار قدرتمندی برای کاهش اختلافات و تقویت وحدت میان مسلمانان به‌شمار می‌رود.

۶- نتیجه‌گیری

۱. فضیل‌بن‌عیاض، به‌عنوان شخصیتی جامع‌الاطراف، الگوی برجسته‌ای در تربیت اخلاقی و معنوی شناخته می‌شود. او با تکیه بر اصول اخلاقی مانند توبه، زهد، تقوا، دعوت به دین از طریق عمل، قناعت و رحمت، مسیر تربیت معنوی را نه تنها در رفتار و عمل، بلکه در ارتباط با شاگردان و جامعه‌ی پیرامون خود تبیین کرد. تعالیم او، به‌ویژه با شاگردانی مانند عبدالله‌بن‌مبارک و سفیان ثوری، به نسل‌های بعد منتقل شد و جایگاه او را به‌عنوان یک مربی اخلاقی تثبیت کرد.

۲. فضیل به‌عنوان یک راوی ثقہ در هر دو مذهب اهل سنت و شیعه شناخته می‌شود. نقل روایات او در کتب معتبر مانند صحیح بخاری، صحیح مسلم و اصول کافی نشان از اعتماد متقابل علمای دو مذهب به وثاقت و دقت او دارد. ارتباط نزدیک او با امام صادق^(ع) نیز در منابع شیعه اعتبار رجالی او را بیش‌ازپیش تقویت کرده است.

۳. فضیل‌بن‌عیاض با وجود وابستگی مذهبی به اهل سنت، مورد احترام علمای شیعه نیز بود و آموزه‌های او بر اصول مشترک اسلامی تأکید داشت. این ویژگی نه تنها تنش‌های مذهبی را کاهش می‌داد، بلکه به‌عنوان الگویی برای تعامل سازنده و همزیستی مسالمت‌آمیز میان مسلمانان عمل می‌کرد. احادیث و آموزه‌های او که بر ارزش‌هایی همچون عدالت، محبت و رحمت تأکید داشتند و مسلمانان را به پذیرش تفاوت‌ها و تقویت اتحاد دعوت می‌کردند.

۴. زندگی و شخصیت فضیل‌بن‌عیاض نمونه‌ی بارزی از همگرایی میان تربیت اخلاقی، اعتبار رجالی و تقریب مذاهب است. بررسی زندگی و آموزه‌های او نشان می‌دهد که چگونه تعالیم اخلاقی و دینی می‌توانند بستری برای کاهش اختلافات مذهبی و ایجاد وحدت میان مسلمانان فراهم کنند.

این پژوهش با تمرکز بر ابعاد مختلف شخصیت فضیل، نشان داد که او چگونه توانست با تلفیق نقش‌های تربیتی، رجالی و تقریبی، جایگاه ماندگاری در تاریخ اسلام کسب کند. نقش او در انتقال ارزش‌های مشترک اسلامی و تلاش برای تربیت شاگردان، الگوی الهام‌بخشی برای جوامع اسلامی معاصر در مواجهه با چالش‌های اخلاقی و مذهبی است.

منابع

- قرآن کریم.
- ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله؛ حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء؛ قاهره: دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۵ م.
- المنوفی الحسینی، سید محمود أبو الفیض؛ جمهوره الأولیاء؛ قاهره: مؤسسه الحلبي وشركاه للنشر والتوزيع، ۱۹۶۷ م.
- النسای، احمد بن شعيب؛ سنن النسای؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ ق.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی؛ تهذیب التهذیب؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ ق.
- ابن حنبل، احمد؛ مسند احمد بن حنبل؛ چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۴ ق.
- ابن جوزی، عبدالرحمن؛ صفة الصفة؛ تحقیق نذیر حمدي؛ چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۳۸۷ ق.
- ابن سعد، محمد بن سعد؛ الطبقات الكبرى؛ چاپ دوم، بیروت: دار صادر، ۱۴۰۱ ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر؛ البداية و النهاية؛ چاپ چهارم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۷ ق.
- بدوی، عبدالرحمن؛ تاریخ تصوف اسلامی؛ ترجمه ی محمد معین؛ چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۰ ش.
- بخاری، محمد بن اسماعیل؛ الجامع الصحیح (صحیح بخاری)؛ چاپ سوم، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۲۲ ق.
- بیهقی، احمد بن حسین؛ الزهد؛ چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۵ ق.
- تفرشی، مصطفی بن حسین؛ نقد الرجال؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۸ ق.
- جامی، عبدالرحمن؛ رساله اربعین؛ تهران: علمی و فرهنگی، بی تا.
- حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول عن آل الرسول؛ تحقیق علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: نشر اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ مصباح الشریعة؛ چاپ سوم، قم: دارالمعرفة، ۱۴۱۰ ق.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه؛ نور الثقلین؛ چاپ دوم، قم: دار المرتضی، ۱۱۱۲ ق.
- خویی، سید ابوالقاسم؛ معجم رجال الحدیث؛ چاپ سوم، قم: موسسه دارالزهراء، ۱۴۰۹ ق.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان؛ العبر فی خبر من غیر؛ چاپ دوم، قاهره: دار النهضة، ۱۳۹۹ ق.
- _____؛ تذکره الحفاظ؛ تحقیق ذوالفقار علی؛ چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۷ ق.
- رادمهر، فریدالدین؛ فضیل بن عیاض از رهزنی تا رهروی؛ تهران: مرکز، ۱۳۸۳ ش.
- زرین کوب، عبدالحسین؛ تصوف و ادبیات تصوف؛ چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴ ش.
- شبستری، عبدالحسین؛ الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق^(ع)؛ قم: موسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۸ ق.
- شافعی، محمد بن ادريس؛ دیوان امام شافعی؛ تصحیح محمد عابد السماعیل؛ بیروت: دار ابن حزم، بی تا.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین؛ معانی الأخبار؛ بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۳۴ ق.

- طبری، محمدبن جریر؛ جامع البیان فی تفسیر القرآن؛ چاپ دوم، قاهره: دارالمعرفه، ۳۱۰ ق.
- عطار نیشابوری، فریدالدین؛ تذکره الاولیاء؛ مصحح: محمد استعلامی؛ چاپ ششم، تهران: زوار، ۱۳۷۸ ش.
- علمی، قربان و دیگران؛ «مقایسه و بررسی مبادی اولیه‌ی زهد در تصوف و تایویسیسم (با تکیه بر آرای فضیل‌بن عیاض و یانگ چو)»؛ معرفت ادیان، شماره‌ی ۳۵، ۱۳۹۷ ش.
- غزالی، محمدبن محمد؛ احیاء علوم‌الدین؛ ترجمه‌ی حسین خدیوی‌زاده؛ چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰ ش.
- قشیری نیشابوری، مسلم‌بن حجاج؛ الجامع الصحیح (صحیح مسلم)؛ ریاض: دارالاسلام، ۱۳۹۴ ق.
- کلینی، محمدبن یعقوب؛ الکافی؛ ترجمه و تحقیق محمدباقر کمره‌ای؛ چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی‌تا.
- مامقانی، عبدالله؛ تنقیح المقال فی علم الرجال؛ چاپ دوم، نجف: دارالتوحید، ۱۳۹۱ ق.
- المزنی، یوسف‌بن عبدالرحمن؛ تهذیب الکمال فی أسماء الرجال؛ بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۰ ق.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۳۵ ش.
- مجلسی، محمدباقر؛ مرآة العقول؛ چاپ سوم، قم: مؤسسه دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۴ ق.
- مشهدی، محمدبن محمدرضا؛ تفسیر کنزالدقائق و بحرالغرایب؛ تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
- مقدسی، ابن‌القیسرانی؛ عوالی؛ تحقیق علی‌اکبر غفاری؛ قم: موسسه دارالعلم، ۱۴۱۰ ق.
- ملاصدرا مازندرانی، محمدبن ابراهیم‌بن یحیی؛ شرح الکافی؛ چاپ دوم، تهران: حکمت، ۱۴۱۲ ق.
- ناصری، فرشته؛ «بررسی مولفه‌های گفتمان‌مدار کارگزاران اجتماعی در تذکره الاولیا عطار بر اساس نقش عرفانی فضیل‌بن عیاض و با تکیه برالگوی ون لیوون»؛ عرفان اسلامی، شماره‌ی ۶۹، ۱۴۰۰ ش.
- نجاشی، احمدبن علی؛ رجال نجاشی؛ مصحح: سید محسن امین؛ قم: دارالمرتضی، ۱۴۰۷ ق.